

Het nut van kerkennota's

DOOR WIES VAN LEEUWEN*)

Eind juli stortten, de een na de ander, de polychrome zuilen, kapitelen en bogen van de Alkmaarse Dominicuskerk, een der topwerken van P. J. H. Cuypers, onder het geweld van pneumatische boren en de sloperskogel in elkaar. Wat bleef waren de geblutste bladkapitelen die naast de ruïne opgestapeld werden en voor de meestbiedende te koop zijn.

Dergelijke beelden blijven altijd schokkend, niet alleen voor gelovigen, maar voor ieder weldenkend mens die meende dat de herwaardering voor het negentiende-eeuwse erfgoed allang gemeengoed was, ook onder kerkbesturen. We veronderstelden dat de reeksen onthoofde heiligenbeelden uit de Schiedamse Lidwinakerk en de ruwe sloper die met een moker de heiligenfiguren in de ramen van de Bredase Maria Hemelvaartkerk verbrijzelde beelden uit een voorbij verleden waren. Het idee dat het puin van de Alkmaarse kerk gaat dienen voor de dijkverhoging bij Wieringen blijft een zeer schrale troost, ook al wordt hiermee het indirecte behoud van de resterende 19de-eeuwse monumenten gediend.

Sloop van kerken, al of niet in vermeende staat van bouwvalligheid, laat niemand koud. Actiegroepen produceren brochures en rapporten met plannen voor alternatieve bestemmingen. Uit de hoge stapel boeken en boekjes licht ik er een aantal die argumenten aandragen en pleiten voor behoud door restauratie, gedeeltelijke of totale herbestemming of verbouwing.

In een enkel geval blijkt het zo mogelijk de spijkerhard schijnende argumenten van de voorstanders van sloop afdoende te ondermijnen. Dat is bijvoorbeeld vanaf 1978 gebeurd met het plan waarbij de Amsterdamse Obrechtkerk van J. Cuypers en J. Stuyt vervangen zou worden door het gebruikelijke vormeloze blok winkels, kantoren, sociaal-culturele ruimten en woningen. Diverse brochures en verbouwplannen later is een Commissie van onderzoek tot de conclusie gekomen dat het bestaande en deels te verbouwen complex ruimte kan bieden aan een veelheid van functies, ten behoeve van de wijk. De monumentale waarden van het gebouw zouden dan grotendeels gewaarborgd kunnen worden. Een beroep tegen de weigering van de Minister het gebouw op de monumentenlijst te plaatsen is blijkens Jaarboek 1985 van de Monumentenraad intussen gegrond verklaard. Vergelijkbare plannen zijn er voor Cuypers' Posthoornkerk, Stuyts Agneskerk, de Zuiderkerk en Cuypers' Vondelkerk, alle in Amsterdam. Momenteel wordt de laatstgenoemde kerk gerestaureerd en verbouwd, onder meer ten behoeve van Openbaar Kunstbezit, waarbij de centrale achthoekige ruimte gehandhaafd blijft (zie het artikel: De Vondelkerk, een bericht uit de praktijk, elders in dit nummer).

Naast deze vaak pittig geschreven brochures zijn er enkele in meer ambtelijke taal gestelde nota's, stukken die als grondslag moeten dienen voor beleid van overheden of andere instanties. Soms betreft het bouwkundige inventarisaties, zoals de Bossche nota over waardevolle kapellen in de stad en de provinciale nota monumentale kerken tussen 1850 en 1940 in Noord-Brabant. Belangrij-

Zelfs het behoud van de magistrale St. Vituskerk te Hilversum staat op dit moment niet vast. (aquarel van K.P.C. de Bazel, foto: Rijksdienst Monumentenzorg)

ker in dit verband is echter een drietal stukken, waarin lijnen worden aangegeven voor behoud en herstel van monumentale kerken, namelijk de kerkennota's van Amsterdam en Den Haag en het Rapport-Ferwerda van de Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen.

Deze nota's bevatten aanbevelingen, plannen en suggesties om op langere termijn door een preventief beleid paal en perk te stellen aan de dreigende verdwijning van zelfs de allerbelangrijkste 'jongere' kerkgebouwen. De kwetsbaarheid van deze categorie mag afdoende geïllustreerd worden met het feit dat behalve de bedreiging van de Posthoornkerk ook al gedacht wordt aan de sluiting van Dessings Vincentiuskerk en Cuypers' De Liefde in Amsterdam en – ongelooflijk maar waar – de grandioze en wijdse Hilversumse Vituskerk. In een stad als Nijmegen zullen, als de voorstellen van het KASKI overgenomen worden, alle nog

resterende neogotische kerken gaan verdwijnen (vgl. W. J. Pantus in Heemschut no. 2, febr. '85), terwijl hier ook al kerken uit de periode tussen de twee wereldoorlogen gaan verdwijnen. Een dergelijk beleid, waarbij de zielzorg bekostigd wordt uit de opbrengst van verkochte eigendommen, maakt de kerk tot handelaar in onroerend goed en zal geen lang leven beschoren kunnen zijn.

In Amsterdam is de problematiek in haar duidelijkste vorm te onderkennen. *De Nota Kerkgebouwenbeleid* (Gemeenteblad 1980, bijlagen R en S) geeft het al aan: van de 62 behandelde gebouwen zijn er 54 van monumentale waarde (overigens ontbreken: Desings Vincentius, Stuyts Agneskerk en Krophollers Martelaren van Gorkum). Van deze groep vragen 19 kerken om ingrijpend herstel, 11 om consolidatie, terwijl bij 24 kan worden volstaan met onderhoud. Tot dusver is deze nota nog niet verder gekomen dan een gedrukte uitgave in twee katernen. Incidenteel zijn enkele gebouwen gesteund, maar een samenhangend beleid ontbreekt tot dusver. In de afgelopen jaren is gebleken dat zelfs in Amsterdam de overheid nog te onhandig is om doeltreffend in te spelen op deze problematiek. Beslissingen worden op de lange baan geschoven, de gemeente wacht op het rijk, het rijk wacht op de gemeente...

Ook de beheerders weten met hun problemen vaak geen raad, hoewel dit binnenkort anders kan worden, getuige het voorstel van het dekenaat Amsterdam tot het instellen van een 'kerkgebouwencommissie' die ondoelmatige en niet renderende gebouwen moet bestuderen in relatie tot de beschikbare gelden. Gezien het feit dat in deze commissie geen historici en kunsthistorici zitting hebben, kan de uitkomst niet verrassend zijn. Tot dusver is het standpunt dat ook jongere kerkgebouwen met monumentale waarde als het ware eigendom van de gemeenschap zijn, onder katholieke kerkbeheerders nauwelijks doorgedrongen, de goeden niet te na gesproken, die onder meer in Leeuwarden de Bonifaciuskerk van Cuypers aan een Stichting overdroegen. Meestal blijft een kerkgebouw voor hen een opstal met te kapitaliseren waarde in het economisch verkeer.

De nota *Monumentale kerken in Den Haag* speelt op deze gedachte in. Dit stuk uit 1984 bevat naast een door H. Rosenberg degelijk uitgevoerde inventarisatie van 14 beschermde en 17 niet-beschermde gebouwen, een goede beschrijving van de problematiek met oplossingen door H. Ambachtsheer. Problematisch zijn ook hier interieurwijzigingen, het verminderen of stopzetten van onderhoud en soms het sluiten van het gebouw. 24 Kerken blijken in redelijke of goede staat te zijn, 5 zijn er slecht tot matig (4 behoeven urgent restauratie), 1 is deels uitgebrand (de Margrykerk aan de Beeklaan, intussen volledig hersteld). De situatie ligt over het geheel genomen gunstiger dan in Amsterdam, hoewel ook het onderhoud der rijksmonu-

menten langzaam terugloopt. Het werk van Monumentenwacht en vrijwilligers – een ook begrotingstechnisch ondergewaardeerde groep – blijkt zeer positief te zijn. Overheidsbemoeienis op gebied van bescherming en beheer kan echter ondersteunend werken. De Gemeente gaat dan ook over tot bescherming van 17 kerken, terwijl de gebouwen in aanmerking komen voor een jaarlijkse onderhoudsbijdrage van gemiddeld f 10.000. Deze structurele bijdrage moet vooral gezien worden als een 'steuntje in de rug'. Verder bevat de nota ook voorstellen voor het beheer van kerken die hun functie verloren hebben en een grote stedenbouwkundige, architectuur- of kunsthistorische waarde hebben. Dergelijke gebouwen zouden op kosten van de overheid geconso-

lideerd en adequaat onderhouden moeten worden: verzorgde leegstand. Dit voorstel biedt een zekere oplossing voor het probleem dat – gezien de houding van monumentenzorg m.b.t. de noodzakelijke bestemming – elk gebouw zonder functie ten dode opgeschreven is. Het biedt de mogelijkheid te zoeken naar een mogelijk alternatief. De eigenaar zal dan echter wel af moeten zien van de opbrengst bij verkoop na sloop, tenzij na enige jaren van reëel onderzoek blijkt dat een nieuwe functie ècht niet haalbaar is, en het gebouw ook niet als monument sec kan functioneren.

Als 'blauwdruk' met veel informatie kan deze nota ook voor andere gemeenten waardevolle gegevens bieden.

De in 1981 opgerichte Vereniging van be-

De St. Dominicuskerk te Alkmaar, 2 augustus 1985, vier weken na het begin van de sloop.

heerders van Monumentale Kerkgebouwen in Nederland heeft zich ten doel gesteld monumentale kerken – tot dusver vooral hervormde kerken ouder dan de 19de eeuw – weer een centrale plaats en functie in de samenleving te geven.

In 1983 verscheen van N. Ferwerda *Beheer en gebruik van monumentale kerkgebouwen. Verslag van een onderzoek bij een twintigtal kerkgebouwen*. Men heeft zich gericht op de dagelijkse beheersproblematiek, waarbij men open staat voor andere dan alleen kerkelijke functies. De Vereniging wil de eigen identiteit van het monumentale kerkgebouw met passende activiteiten versterken en de maatschappelijke functie vergroten. Dit vraagt van de beheerder een wervend optreden. Men moet denken aan representatieve (feesten, manifestaties), cultureel-educatieve (lezingen, cursussen) en cultuurhistorische (toerisme) functies.

Het goed gedocumenteerde rapport, bevat gegevens over 20 kerken (2 katholieke) die door een stichting of de kerkelijke gemeente worden beheerd. De begrotingen blijken voor 34 procent uit kosten voor het gebouw, voor 27 procent uit personeelskosten en voor 22 procent uit verwarmingskosten te bestaan. Gemiddeld bedraagt het exploitatiekort 44 procent en is een monumentale kerk tweemaal zo duur als een vergelijkbare moderne kerk. Behalve door de kerkelijke gemeente zelf, kan het gebouw ook beheerd worden door een beheersstichting of een eigendomsstichting, waarbij de laatste tevens juridisch eigenaar is van het gebouw. Het rapport bevat gegevens over het onderhoud, toegespit op de meest voorkomende gebreken en de jaarlijks en meerjaarlijks te verrichten onderhouds- en controlewerkzaamheden. Men beveelt de beheerders aan een onderhoudsplan op te stellen en hiervoor eventueel regionaal samen te werken, zodat besparingen mogelijk zijn. Multifunctioneel gebruik blijkt het best te realiseren door het overdragen van de kerk aan een stichting tot beheer, met een breed maatschappelijk draagvlak. Bij een beheersstichting kunnen ook subsidiegevers, vaste gebruikers of deskundigen inspraak hebben. Bij een intensief multifunctioneel gebruik is een eigendomsstichting het doelmatigst. Een multifunctionele exploitatie blijkt het best te realiseren bij een grote kerk in een middelgrote of grote stad.

Als we het bovenbeschreven geheel overzien, wordt duidelijk dat behalve kerkbesturen en parochies, ook particulieren en andere beheerders veel energie steken in het behoud en onderhoud van waardevolle gebouwen. Dit streven komt vooralsnog het best van de grond bij die gemeenten of parochies die een algemeen als waardevol erkend monument bezitten, dat soms met 'bruidsschat' overgedragen wordt aan een der regionale stichtingen tot behoud van oude kerken. De katholieke kerkgemeenschap neemt een uitzonderingspositie in. De kerken worden beheerd door parochies, die het vaak moeilijk hebben en vol achterdocht de activiteiten gadeslaan van derden die niet de lasten dra-

De Amsterdamse Obrechtkerk, die ondanks de jarenlange sloopplannen, toch beschermd zal worden door de grote inzet van de Stichting, die de monumentale waarde duidelijk heeft weten aan te tonen. (foto: Rijksdienst Monumentenzorg).

gen voor het gebouw, maar wel lucratieve verkoopplannen willen doorkruisen. Het cruciale probleem lijkt altijd nog, dat jongere kerkgebouwen, hoe waardevol ze ook mogen zijn in de ogen van belangstellenden, voor hun beheerders een bron van inkomsten kunnen zijn. Men denke maar weer aan het voorbeeld Alkmaar, waar een kerkbestuur dat zegt geen beheerder van monumenten te willen zijn, er geen been in ziet handelaar in lucratief onroerend goed te worden. Een dergelijke positie lijkt moeilijk te verenigen met een goed huisvaderschap. Dergelijke problemen zien we ook in Amsterdam en Nijmegen opkomen. Als we ervan uitgaan dat ook een groot aantal waardevolle katholieke kerken met monumentale waarde, eigendom is van de gemeenschap – de Alkmaarse Dominicus werd voor 10 procent uit leningen van hervormden betaald – dan zullen zowel beheerders als gemeenschap hieruit consequenties moeten trekken. Het moet ons wat waard zijn de voor stads- en dorpsbeeld bepalende gebouwen te behouden. De schandalige en laag-bij-de-grondse miljoenen rond de Alkmaarse Dominicuskerk moet afschrikwekkend voorbeeld zijn en aanleiding voor een nieuwe kijk op dit probleem. Het gaat niet aan dat de enige reactie van de katholieke kerk in Nederland bestaat uit de krampachtige vrees voor onwaardige activiteiten in geseculariseerde gebouwen (Arnhem, Eusebiuskerk). Tenslotte is het geven van een nieu-

we bestemming een bekend verschijnsel sinds vele eeuwen en wordt langdurige leegstand bij middeleeuwse kerken vaak wel geaccepteerd. De stellingname dat 'sacrale bezwaren' pleiten tegen ander dan kerkelijk gebruik van neogotische en andere kerken is ondoordacht en als officieel standpunt voor welk kerkgenootschap dan ook ondenkbaar, zeker als hieraan de consequentie tot sloop bij verkoop wordt verbonden.

Conclusie:

Kerkennota's tonen aan dat zowel overheid als particulieren mee denken bij het zoeken naar oplossingen.

Ze hebben hun nut als tegenwicht tegen het sloop-denken; de Haagse kerkennota biedt dit moment de meest bruikbare oplossingen.

*) Drs. W. van Leeuwen is als kunsthistoricus afgestudeerd op de architectuurtheorie van Alberdingk Thijm en houdt zich als voorzitter van het Cuypers Genootschap intensief bezig met onderzoek van waardevolle kerkgebouwen uit 19de en vroeg 20ste eeuw. Dit onderzoek loopt maar al te vaak uit in deelname aan behoudsacties.

De Haagse kerkennota is – zolang de voorraad strekt – gratis verkrijgbaar bij de afdeling Verkeer en Vervoer, Openbare Werken en Monumentenzorg (VOM) te 's-Gravenhage.

De nota 'Beheer en gebruik van monumentale kerkgebouwen' is verkrijgbaar bij de Vereniging van Beheerders, Kruitgracht 9, 9711 VL Groningen.